

А. А. Пашкевіч

Мінск

Канцэпцыя нацыянальнага быцця і гістарычная проза беларускай эміграцыі

Абмалёўка асноватворных кампанентаў нацыянальнага быцця ў літаратуры немагчыма без твораў гістарычнай тэматыкі, якая не толькі дазваляе выпісаць часавы кантэкст развіцця пэўнай краіны і фармавання нацыянальнага характару, але і паказаць эвалюцыю грамадскага і духоўнага станаўлення яе насельнікаў, выбудаваць светапоглядны „базіс” у сучаснага чытача-адрасата, раскрыць нацыянальную ідэю, праблемы народнай самасвядомасці.

Гістарычная проза – своеасаблівы індыкатар сталасці нацыянальнай літаратуры, паказальнік яе ідэйна-мастацкага росту, складнік агульнанацыянальнага культурнага і грамадскага адраджэння. Невыпадкова краіны з падобнымі гістарычнымі лёсамі Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы, перад якімі паўставала нацыянальна-вызваленчая праблема, мелі тыпалагічнае падабенства і ў літаратурным працэсе. Усе без выключэння краіны названага рэгіёна актыўна распрацоўвалі найперш гістарычную літаратуру. Нацыянальна-вызваленчая барацьба ў Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Балгарыі, якая адбывалася ў другой палове XIX стагоддзя, у многім дыктавала і вызначала ідэйную, тэматычную і стылёвую адметнасць нацыянальных літаратур. Выключную ролю ў большасці літаратур еўрапейскіх краін, якія становіліся на шлях нацыянальна-вызваленчага і адраджэнцкага змагання, меў гістарычны раман як вышэйшы ўзор мастацкай гістарычнай канцэптуальнасці, жанр, які быў пакліканы мабілізаваць усе лепшыя нацыянальныя здабыткі, змусіць іх працаваць над грамадскім і духоўным усведамленнем на-

рода, павышаць і ўзмацняць яго патрыятычныя памкненні, нацыянальную свядомасць, жанр, які ў неспрыяльныя перыяды нацыянальнага і дзяржаўнага развіцця служыў у падняволеных краінах нацыянальнай гістарычнай навукай, этнаграфіяй, грамадазнаўствам, нацыянальнай школай, мадэляваў асновы дзяржаўнага ладу і нацыянальнага светапогляду. І якраз поспехі гэтага прэзідэнтскага жанра вызначылі найбольш значны ўнёсак польскай, чэшскай, славацкай, балгарскай і іншых літаратур у сусветны мастацкі працэс (творы Г. Сянкевіча, А. Ірасэка, А. Шэноа, І. Вазава і інш.). Квінтэсэнцыяй гістарычных твораў названых літаратур быў страсны патрыятызм, яны вызначаліся найперш выхавальніцкай функцыяй і аўтарскай эмацыянальнасцю. Гістарычная проза паўставала з праблематыкі нацыянальнай гісторыі і вызначалася адзіным пафасам, адзінай гістарычнай канцэпцыяй, імкнулася падаваць цэласны погляд на падзеі мінуўшчыны (найперш паказальнай і гераічнай) і, праводзячы адпаведныя паралелі з днямі сучаснымі, служыць нацыянальным ідэалам, *падтрымліваць дух нацыі* (Г. Сянкевіч).

Падзеленая ў сярэдзіне XIX стагоддзя паміж Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй, Польшча, якая змагалася за нацыянальную і дзяржаўную незалежнасць, нарадзіла эпічны талент Юзафа Ігнацы Крашэўскага (1812-1887), аўтара 88 гістарычных раманаў. Падчас нацыянальнага ўціску мастацкая белетрызацыя гісторыі Ю. І. Крашэўскага (ад IX стагоддзя да XIX-га) стала для палякаў своеасаблівай нацыянальнай школай, адыграла важную выхаваўча-патрыятычную ролю. Ю. І. Крашэўскі, да ўсяго, быў моцна спалучаны з беларускай гісторыяй, Беларуссю, яе літаратарамі і навукоўцамі (Пляцыдам Янкоўскім, Яўстафам Тышкевічам, Рамуальдам Падбярэскім, Зарыянам Даленгам-Хадакоўскім, Уладыславам Сыракомлем, Янам Баршчэўскім і інш.). Ён паходзіў са шляхецкага роду герба Ястрабінка, які меў на пачатку XIX стагоддзя маёнтак у Пружанскім павеце. У шматлікіх творах Ю. І. Крашэўскага апісвалася гісторыя, этнаграфія беларускіх земляў, вымалёўваліся постаці беларускіх князёў, беларускія нацыянальныя характары і звычаі (літаратурна-краязнаўчы нарыс *Пінск і Піншчына*, эпічная паэма *Анафіляс* (песні *Міндоўж*, *Баі Вітаўта*), ідылія *Вёска*, раманы *Апошняя з слукіх князёў*, *Маці каралёў*, *Часы Ягайлы*, *Кароль у Нясвіжы*, 1784 і інш. Пасля польска-беларускага паўстання 1863 года пісьменнік патрапіў пад пераслед уладаў Расійскай імперыі і мусіў падацца ў эміграцыю, дзе стварыў серыю раманаў, прысвечаных падзеям 1863 года. (З перакладам некаторых твораў Ю. І. Крашэўскага на

беларускую мову яны арганічна сталі ў супольны польска-беларускі літаратурны кантэкст, перакрываючы дыскрэтныя пусткі ў нашым прыгожым пісьменстве.)

Нацыянальная тэндэнцыя была асноўнай у гістарычнай прозе Генрыха Сянкевіча (1846-1916) – гістарычнай трылогіі *Агнём і мячом*, *Патоп* і *Пан Валадыёўскі*. Раманіст, імкнучыся падтрымаць нацыянальную свядомасць суайчыннікаў, ідэалізаваў нацыянальную гісторыю, узвялічваў патрыятычную годнасць польскага рыцарства. Творы Г. Сянкевіча доўгі час былі і застаюцца запатрабаванымі: гістарычная эпапея пра барацьбу палякаў з Тэўтонскім ордэнам *Крыжакі* мела вялікую ідэйна-выхаваўчую актуальнасць на працягу ўсяго XX стагоддзя.

Выключнае значэнне ў станаўленні чэшскай культуры і дзяржаўнасці ў другой палове XIX стагоддзя (пасля задушэння рэвалюцыі 1848 года і жорсткай палітычнай рэакцыі і рэпрэсіяў, а таксама ў 60-я гады, калі кіраўніцтва Аўстрыйскай імперыі пайшло на некаторыя ўступкі ў нацыянальных пытаннях), у глыбокім асэнсаванні нацыянальнага жыцця таксама мела гістарычная проза. Вялікай папулярнасцю карысталіся творы Алоіза Ірасэка (1851-1930), які, вымалёўваючы важнейшыя перыяды нацыянальнай гісторыі, шукаў найперш адказы на надзённыя пытанні сучаснасці, якая ў чэхаў праходзіла пад сцягам нацыянальнага вызвалення і самаазначэння. Раманы А. Ірасэка пра сялянскія паўстанні, пра гусіцкі рух (*Супраць усіх*, *Брацтва* і інш.), а таксама творы А. Запатоцкага, М. Пуйманавай і іншых імкнуліся актывізаваць нацыянальную свядомасць чэхаў, узмацніць адказнасць кожнага грамадзяніна за лёс нацыі і дзяржавы.

Свой унёсак у нацыянальна-вызвольны рух супраць прыгнёту аўстрыйскай імперыі рабіла і славацкая гістарычная проза. Вядомымі пісьменнікамі-гісторыкамі, што паказальна, становіліся дзяржаўныя і палітычныя чальцы, да прыкладу – Ёзэф Гурбан (1817-1888), дзеяч Нацыянальнай партыі, яго сын і аднадумца Святазар Гурбан Ваянскі (1847-1916). Гістарычныя раманы Ё. Гурбана (*Готшалк*), Я. Калінчака (*Манат*, *Арава*), С. Гурбан Ваянскага (*Сутая галіна*), створаныя пераважна ў рэчышчы рамантызму і насычаныя нацыянальна-патрыятычнай праблематыкай, паліканы былі ўмацоўваць нацыянальнае адзінства, маляваць узорныя вобразы творцаў нацыянальнай культуры і гісторыі.

Ва ўмовах асманскага ўціску і барацьбы за незалежнасць рупарам нацыянальнай свядомасці балгарскага народа таксама стана-

вілася гістарычная літаратура, у прыватнасці – раман Івана Вазова (1850-1921) *Пад ярмом*. Тэндэнцыі да актуалізацыі гістарычнай рамантыкі (пераважна рамантычнае асвятленне мінулага, у якім адчуваліся згукі легендаў, паданняў пра бітвы і подзвігі народных герояў) заўважаліся ў перыяд дзяржаўнага станаўлення і ў сербскай, чарнагорскай, харвацкай, украінскай літаратурах. Імя цэнтральнай постаці харвацкай літаратуры другой паловы XIX стагоддзя – Аўгуста Шэноа (1838-1881) асацыіруецца найперш з гістарычнай прозай і жанрам гістарычнага рамана. Пабудаваныя на рэальных фактах і дакументах, творы А. Шэноа (раманы *Скарб ювеліра*, *Сялянскае паўстанне*, *Праклён* і інш.), абмалёўваючы багаты матэрыял нацыянальнай гісторыі, найперш яе гераічныя старонкі, сваімі пафасам і праблематыкай былі скіраваны ў сучаснасць і мацавалі ў народзе дух супраціву і нацыянальнай годнасці.

Украінская проза сталела і становілася ўпоравень з суседнімі, стварыўшы свой першы раман-хроніку на гістарычную тэму (ім стала *Чорная рада* (1857) П. Куліша (1819-1857)) і папулярныя гістарычныя раманы і аповесці (*Перад навальніцай*, *Навальніца*, *Аблога Бушы* М. Старыцкага (1840-1904)).

Аднак народы былой Расійскай імперыі (у прыватнасці, беларускі) паўставалі да нацыянальнага жыцця і ўласнага дзяржавабудавання амаль на паўстагоддзя пазней сваіх заходніх суседзяў. І зноў „падтрымліваць дух нацыі” была першай паклікана літаратура, спешна запаўняючы недахоп у нацыянальных гістарычных і сацыяльных навуках, пакутуючы ад дыскрэтнасці ў сваім няпростым развіцці. Не давалі пра сябе забыць

імкненні пацясніць ці нават выцесніць, адсунуць беларускі этнас на ўзбочыну грамадскага працэсу і пазбавіць яго магчымасці і правоў у стварэнні сваёй індывідуальнай – культурна-нацыянальнай, дзяржаўнай і сацыяльна-эканамічнай – мадэлі жыцця¹.

Адсутнасць уласнай дзяржаўнасці ў Беларусі, нізкі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці народа і інтэлігенцыі, фактычная забарона беларускай мовы і культуры зрабілі свой негатыўны адбітак на літаратуры цалкам і на яе гістарычных жанрах у прыватнасці.

¹ В. П. Жураўлёў, *У пошуку духоўных ідэалаў: На матэрыяле беларускай літаратуры XIX – пачатку XX стагоддзя*, Мінск 2000, с. 39.

Калі суседнія польская і руская літаратуры займелі свае гістарычныя раманы яшчэ ў часы Асветніцтва (XVIII стагоддзе)², беларуская адпаведнага гістарычнага мыслення, распрацаванай літаратурнай мовы, развітай прозы (як і паэзіі), каб у ёй магла стварыцца патрэбная мастацкая форма для ўвасаблення гістарычных ідэй і тэматыкі, не мела. Ажно да другой паловы XIX стагоддзя асноўнай формай захавання беларускай „гістарычнай памяці” (літаратурнай і філасофскай) былі вусная народная творчасць (казкі, легенды, паданні, быліны) ды – яшчэ ў эпоху сярэднявечча – летапісы, хронікі, казанні, жыцці. Беларуская гістарычная проза пачыналася напрыканцы XIX – на досвітку XX стагоддзяў з апрацоўкі легендаў, паданняў, быліцаў, з мініяцюр і апавяданняў (творы К. Каганца, Ядвігіна Ш., В. Ластоўскага і інш.). Акрамя таленавітых пісьменнікаў, здольных асэнсаваць шматлікія супярэчлівыя з’явы і факты, здольных ярка ажывіць мінулае і забытыя эпохі, іх каларыт і праблематыку, гістарычная проза патрабавала магчымасці свабодна распрацоўваць сваю нацыянальную канцэпцыю гісторыі, магчымасці па-свойму, без уціску ідэалагічных устаноўак трактаваць гістарычныя падзеі, а таксама мець і распрацаваную нацыянальную гістарычную навуку. Вялікае значэнне ў развіцці нацыянальнага светапогляду і, у прыватнасці, у станаўленні гістарычнай літаратуры мелі кнігі *Кароткая гісторыя Беларусі* В. Ластоўскага (1910), *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі* (1919), *Кароткі нарыс нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі* (1921) У. Ігнатоўскага.

Вымалёўваючы ў сваіх творах старонкі гісторыі Беларусі, беларускія пісьменнікі XIX стагоддзя Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, а затым на пачатку XX-га К. Каганец, Я. Колас, М. Гарэцкі зазвычай творча ўзнаўлялі тэмы, сюжэты, ідэі вуснай народнай творчасці, засвойваючы здабыткі фальклору ў межах рамантызму, „па правілах”, па канцэпцыі гэтага стылю, і пераймалі стылістыку гераічных песняў (да прыкладу, *Слова пра паход Ігарава*), народных легендаў і паданняў (*Люцінка, альбо шведы на Літве* В. Дуніна-Марцінкевіча, *Прылукі* К. Каганца, *Каменная труна* В. Ластоўскага, *Князьёўна* М. Гарэцкага і інш.). Паступова беларускія гістарычныя творы становяцца больш маштабнымі, ідэйна ўгрунтаванымі, канцэптуальнымі ў плане гісторыка-філасофскім і светапоглядным. Гісторыя народа

² Гл.: А. В. Липатов, *Исторический роман: общие закономерности и национальная специфика*, «Славяноведение» 1993, № 3, с. 19.

пачынае паўставаць багатай скарбніцай нацыянальна-духоўнага вопыту, без асэнсавання якога бачылася немагчымым само нацыянальнае адраджэнне. *Такая акрэсленасць ідэйна-мастацкіх вывадаў, да якіх падыходзіла (...) беларуская проза, была красамоўным доказам паглыблення яе ідэйна-філасофскай асновы, паспяховага ўсталявання прынцыпаў гістарызму, – зазначаў М. Мушынскі³.*

У цэласны, эстэтычна паўнаватасны жанрава-стылёвы накірунак беларуская гістарычная проза пачала складацца з 20-х гадоў ХХ ст. Сталеў і пашыраўся яе жанравы абсяг: з'явіліся першыя аповесці В. Ластоўскага і раманы М. Гарэцкага. Якраз твораў гістарычнай тэматыкі і вымагала беларускае нацыянальнае адраджэнне. Аднак пакручастасць адраджэнскіх шляхоў, рэпрэсіі беларускіх творцаў прывялі да таго, што гістарычны накірунак у нашай прозе мусіў адміраць, „замарожвацца” ці працягваць сваё развіццё ў творчасці нямногіх пісьменнікаў-эмігрантаў.

У аснове канцэпцыі нацыянальнага быцця беларуская проза бачыла універсальныя культурныя каштоўнасці земляробчага этнасу з яго сутнаснымі міфалагемамі і архетыпамі, у гарманічным сінкрэтызме міфалагічнага і хрысціянскага пачаткаў. У знакавых беларускіх праявістых творах універсальнай быццёвай канстантай паўставала *нацыянальная ідэя*. Беларускія пісьменнікі разумелі яе рэалізацыю як першасную духоўную і практычную задачу ў параметрах усяго існавання свайго этнасу. Канцэптуалізацыя нацыянальнага быцця адбывалася ў беларускай літаратуры на працягу ўсяго ХХ стагоддзя, пачынаючы яшчэ з 10-20-х гадоў, пра што выразна сведчыць творчасць Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, М. Гарэцкага, В. Ластоўскага, М. Зарэцкага, І. Канчэўскага, К. Чорнага. Творы беларускай класічнай літаратуры, літаратуры савецкай (апавяданні, аповесці і раманы І. Мележа, У. Караткевіча, І. Навуменкі, Я. Брыля, В. Быкава, А. Адамовіча, І. Шамякіна, І. Чыгрынава, І. Пташнікава і інш.), а таксама літаратуры нашай эміграцыі і нацыянальных дыяспар (публікацыі В. Вальтара, У. Случанскага, Ант. Адамовіча, Я. Юхнаўца, К. Акулы, М. Сяднёва, П. Вазёрнага, М. Цэлеша, Л. Савёнка, Ю. Віцьбіча) маштабна абгрунтавалі вобразна-мастацкую парадыгму беларускай нацыянальнай ідэі. Улічваючы як культурны, так і дзяржаўна-палітычны лёс народа,

³ М. Мушынскі, *Шляхі развіцця беларускай савецкай прозы. Агульны рух і галоўныя тэндэнцыі*, Мінск 1972, с. 55.

беларускія творцы выяўлялі ў той парадыгме найперш адметнасць і багацце народнага духу, яго самасвядомасць з глыбінным інстынктам духоўнага і фізічнага самазахавання. У беларускай літаратуры сакралізаваўся вобраз Радзімы, адбывалася маніфестацыя нацыянальных рыс характару, перманентна мусіла культывавацца адраджэнская праблематыка.

У савецкі перыяд беларуская літаратура, дасягнуўшы пры захаванасці актыўнага літаратурнага працэсу агульнасусветнай значнасці найперш у плане выяўленча-мастацкім, у той жа час мусіла пераадолюваць спецыфічную ідэйную стагнацыю праз творчасць інтэлектуальных лідэраў. З агульнай прэзаічнай плыні вылучаюцца ў асэнсаванні нацыянальнага быцця аповесці В. Быкава і А. Адамовіча з канцэпцыяй трагічнага наканавання беларускай існасці, творы У. Караткевіча і Я. Брыля, дзе выяўляліся матывы нацыянальнага аптымізму, проза адзначанага перыяду І. Мележа, І. Шамякіна, І. Навуменкі, В. Адамчыка, А. Кудраўца, В. Карамазава, А. Жука і інш., у якой увасабляліся народныя светапоглядныя дамінанты.

Функцыю распрацоўкі канцэпцыі нацыянальнага быцця (нацыянальнай ідэі і дзяржаватворчага пафасу) выконвала ў той перыяд (30-70-я гады XX стагоддзя) і літаратура беларускага замежжа (эміграцыі, нацыянальнай дыяспары).

Гістарычны фактар якраз і стаў найбольш характэрным і арганічным сродкам мастацкага ўвасаблення канцэпцыі нацыянальнага быцця ў прозе беларускага замежжа. Адраджэнска-нацыянальная праблематыка была вызначальнай у прозе В. Ластоўскага перыяду эміграцыі (апавесць *Лабірынты*, апавяданні цыкла *З мінуўшчыны*). Ідэя Крывіі, распрацаваная пісьменнікам у эмігранцкі перыяд, бачыцца канцэптуальна абгрунтаванай трансфармацыяй-выяўленнем у літаратуры беларускай нацыянальнай ідэі, новым і трывалым падмуркам мадэлі нацыянальнага быцця (у параўнанні, да прыкладу, з „ліцвінізмам” творцаў XIX стагоддзя – філаматаў і філарэтаў, якія патэнтавалі адно своеасаблівую мутацыю старабеларускасці і нацыянальнай ідэі). У сваёй прозе перыяду эміграцыі В. Ластоўскі ўпершыню ў беларускай літаратуры, узвысіўшыся над простаю аналітычнай ілюстрацыйнасцю, даў грунтоўнае, цэльнае і кампактнае ўвасабленне нацыянальнай канцэпцыі быцця, фундаментальнымі катэгорыямі якой пісьменнікам выводзіліся міфалагічнае светабачанне, гістарычная самасвядомасць, актыўнае выкарыстанне дасягненняў традыцыйных навук (з пераважным акцэн-

там культуразнаўчай галіны), родная мова і, як неадменны сацыяльны і культурны гарант, – незалежнае дзяржаўнае існаванне ў дзейным сусветным узаемаабмене матэрыяльнымі і культурнымі набыткамі.

Альтэрнатывай сталінска-таталітарнаму і імперска-савецкаму падыходу ў асвятленні гістарычнага мінулага Беларусі на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў (30-я, 40-я і 50-я гады) была мастацкая канцэптуалізацыя нацыянальнага быцця і ідэалізацыя яго гістарычных формаў у літаратуры нашага замежжа – праз актуалізацыю іх велічных і гераічных старонак (творы А. Кавалеўскага, У. Случанскага, П. Вазёрнага), а таксама праз тэндэнцыю міфалагізавання ў мастацкім асвятленні далёкай мінуўшчыны Радзімы, пры гэтым ідэйна-мастацкі адлік у адлюстраванні канцэпцыі нацыянальнага быцця праводзіўся ад пачаткаў народнай свядомасці (проза С. Хмары). У нашай гістарычнай прозе замежжа выяўляліся найперш спробы рамантычнай і неарамантычнай распрацоўкі нацыянальнай ідэі.

Сведчаннімі зацікаўленасці маладой беларускай літаратурай 40-х-пачатку 50-х гадоў гістарычнай праблематыкай станавіліся праявічныя спробы А. Кавалеўскага. Тая праблематыка мела прыкладны характар: высвечвала і канцэптуалізавала найперш яе ваярскі зрэз, праз такі зместавы аспект актуалізуючы нацыянальную ідэю і заклікаючы да самаахвярнага служэння Бацькаўшчыне, не бачачы па-за гэтым перспектывы свайго і дзяржаўнага існавання. А. Кавалеўскі, трэба адзначыць, спрабаваў сябе ў розных літаратурных жанрах і актыўна друкаваўся ў розных эмігранцкіх выданнях. Спакваля пісьменнік падыходзіў да ўвасаблення ваярскай тэматыкі – асноўнай у яго прозе. Як накід да нечага больш маштабнага ўспрымаецца яго абразок *Паміраючы сокал* (*Баявая ўскалось* 1949, № 1), дзе ў рамантычным арэале апісана смерць беларускага жаўнера. Названай тэматыцы прысвечаны і *драматычны абраз з часоў Слуцкага паўстання*, *Случчакі*, апублікаваны ў часопісе *Молодзё* (1949, № 9). У аснове *Случчакоў* – вядомая гістарычная падзея нацыянальна-вызвольнага руху, якая на эміграцыі ўважалася найбольш яскравым выяўленнем народнай сілы, мужнасці, імкнення да незалежнасці. А. Кавалеўскі паказвае адзін эпізод двухмесячнага змагання: сутычку партызанскага аддзелу з чырвонаармейскім палком. Кульмінацыя – сустрэча родных братоў Багуноў, адзін з якіх – паліткамісар, другі – партызанскі камандзір. Увыніку брат забівае брата.

Значным дасягненнем нацыянальнай гістарычнай прозы бачыцца раман Уладзіміра Случанскага *Драбы* (1958), дзе ў гістарычнай перспектыве змадэляваны сімвал духоўнага і дзяржаўнага быцця-ўладкавання Літвы-Беларусі – у гарманічным суплёце міфалагічнага, язычніцкага і хрысціянскага лёсapaчaтkaў. Жывапісны гістарычны каларыт, прыгодніцкая фабула, рамантычныя элементы ў сюжэце і канцэпцыі герояў, камічныя і іранічныя элементы родняць раман *Драбы* з раманамі вальтэрскага тыпу, у паэтыку якіх, аднак, беларускім аўтарам прыўносіцца і натуралістычная эстэтыка, алюзіі з нацыянальнага фальклору і старабеларускай літаратуры. Сінтэзуючы ў сваім творы набыткі замежнай і айчычнай гістарычнай прозы, У. Случанскі змог, хоць часам і пункцірна, вымаляваць нацыянальную канцэпцыю беларускай гісторыі.

Бясспрэчна, зоркай першай велічыні з'яе на небасхіле беларускай нацыянальнай гістарычнай прозы імя У. Караткевіча. Творча запазычваючы раманную тэхніку і мастацкія топы – новыя для літаратуры беларускай – з раманаў таямніцаў (іх першапачынальнікі Ганна Радкліф, Мэц'юрын, Дзікенс), менавіта: замак, загадкі (таямнічыя галасы, незнаёмы-прывіды, патаемныя дзверы-хады і інш.), а таксама раманаў жахаў („гатычных” раманаў), што найбольш яскрава выявілася ў аповесці *Дзікае паляванне караля Стаха*, У. Караткевіч змог у сваіх творах адлюстравать багатую гісторыю Беларусі, нібыта ў мастацкай рэтраспекцыі ўвасобіць аўтарскую мадэль народнага і дзяржаўнага існавання. Таямніцы былі для У. Караткевіча і спосабам сувязі сюжэтных ліній, і адначасна сродкам псіхалагічнага аналізу герояў (пісьменнік, да ўсяго, выкарыстоўваў некаторыя асаблівасці рамана таямніцаў і для паказа сучаснасці (*Чорны замак Альшанскі*). Аднак бясспрэчнай застаецца прызнасць У. Караткевіча найперш да традыцыі гістарычных раманаў В. Скота. Як беларускі вальтэрскатавец, як чыннік сусветнага кантэксту гістарычнай прозы, ён ствараў свае раманы ў межах рамантычнай традыцыі і ўвасабляў найперш *рамантычную* канцэпцыю гісторыі сваёй Бацькаўшчыны.

Трэба адзначыць, што гістарызм вальтэрскага тыпу стаў ці не першай мастацкай формай для ўласнагістарычнай еўрапейскай літаратуры. Затым з'явіўся гістарызм інтэлектуальнага, познерэалістычнага (або мадэрнісцкага) рамана, а не рамантычнага. Сучасная ж беларуская гістарычная проза пераважна і дасюль застаецца ў межах рамантычнай канцэпцыі сваёй гісторыі. Творы

Л. Дайнекі, В. Іпатавай, ранняя У. Арлова пісаліся большасцю ў рамантычных абсягах. Раман Г. Далідовіча *Кліч роднага звона* – гістарычная проза эклектычнага плана, дзе мастацкае і дакументальнае зманціраваны ў адно (гэта проза школы рускага „гісторыка-ілюстрацыйнага”, рэалістычнага па канцэпцыі рамана В. Іванова, А. Югава і інш.). Рамантычнай канцэпцыі беларускай гісторыі ў літаратуры папярэднічалі тэксты, якія недалёка адышліся ад міфалагізацыі фальклору або яго „паводлегістарычнай” белетрызацыі. Асобна ў кантэксце беларускай гістарычнай прозы – паперадзе У. Караткевіча – бачацца постаці В. Ластоўскага, М. Гарэцкага, Я. Дылы, а таксама і У. Случанскага.

Усе гэтыя аўтары па-рознаму, большасцю толькі ўскосна (бо доўгі час былі падзабароннымі), уздзейнічалі на агульны літаратурны рух. Гістарычная проза У. Случанскага, у прыватнасці – яго гістарычны раман *Драбы*, займае ў тых узаемадачыненьнях найбольш маргінальнае месца, аднак высвечвае паказальныя шляхі магчымага станаўлення гэтага літаратурнага кірунку ў выпадку свабоднага і незаідэалагізаванага імперска-савецкай кан’юнктурай мастацкага развіцця, не такога пакручатага і дыскрэтнага, бо У. Случанскі ўяўляецца няўбачаным, непачутым прэдаднем маладзейшага на тры гады У. Караткевіча, а таксама Л. Дайнекі і У. Арлова. Якраз у прозе У. Случанскага былі выпрацаваны тыя ж асновы нацыянальнай канцэпцыі гісторыі, што праз дзесяцігоддзе пачнуць увасабляцца ў прозе У. Караткевіча.

Драбы У. Случанскага маюць яскрава выражаную нацыянальную ідэю, адстойваюць думку пра адметнасць і незалежнасць беларуска-літоўскіх земляў. Канцэпцыя нацыянальнай гісторыі ў творы У. Случанскага грунтуецца большасцю на дакументальных фактах. Але пісьменнік творча выкарыстоўвае і сваё права на мастацкае дадумванне, сінтэзацыю. Выкрываючы інтрыгі крыжакоў, польскай шляхты і маскоўскіх «купцоў»-віжоў (вобраз баярына Лукі Рацішчава) на землях Вялікага Княства Літоўскага, У. Случанскі свядома ўступаў у палеміку не толькі з польскімі і расійскімі гісторыкамі, але і з аўтарамі некаторых гістарычных твораў суседніх літаратур. Паказваючы гераічнае і годнае мінулае сваёй Радзімы, беларускі пісьменнік, як слухна зазначыў С. Пасечны ў прадмове да рамана, хацеў прыпомніць беларусам, што не заўсёды наша Бацькаўшчына стагнала пад чужацкім панаваньнем, што не заўсёды чужынкы паневяралі наш Народ, звычаі і культуру, што былі часы, калі наша Беларусь (у той час Літва) лічылася адной з магутнейшых

*дзяржаў Эўропы*⁴. Больш таго, сваім раманам *Драбы* У. Случанскі ўпершыню ў беларускай літаратуры пазначыў галоўныя высновы беларускай гістарычнай навукі XX стагоддзя: сэрца летапіснай Літвы – Наваградак, яно знаходзіцца ў цэнтры сённяшняй Беларусі. А таму можна ўпэўнена сцвярджаць, што навуковая канцэпцыя М. Ермаловіча пра месцазнаходжанне летапіснай Літвы і яе мастацкая ілюстрацыя ў беларускай літаратуры ў рамане Г. Далідовіча *Кліч роднага звона* мелі ў *Драбах* свой першапачатак.

Сведчаннем мастацкага патэнцыялу беларускай гістарычнай прозы яшчэ ў 40-50-я гады бачыцца і творчасць Паўлюка Вазёрнага. Ідэйна-тэматычным і стылёвым планамі яго апавяданне „Няміга” (апублікавана ў № 18 часопіса *Наперад!* за 1949 год) арганічна паядноўваецца з беларускай гістарычнай прозай метраполіі 80-90-х гадоў, высвечвае нявыкарыстаныя на той час абсягі нацыянальнага мастацкага слова, паказвае шляхі яго магчымага развіцця ў ранейшых дзесяцігоддзях, шляхі, перарваныя ў заідэалагізаваным і падцэнзурным перыядзе панавання сацыялістычнага рэалізму.

Прадметам сваёй мастацкай зацікаўленасці П. Вазёрны абраў найбольш паказальны і эфектны эпізод беларускай гісторыі. Князь Усяслаў, дачуўшыся аб захопе князямі Яраслававічамі Менску, ідзе ў паход; полацкія і кіеўскія дружыны сутыкаюцца ў жорсткай сечы. Калі ў крывічан былі ўведзены ў бой апошнія падмацаванні і, здавалася, іх дружына вось-вось пачне адступаць, на беразе крывавай Нямігі з’явіўся са сваім аддзелам сын князя Усяслава Глеб (які дагэтуль змог вызваліць палонных менчукоў). Бой разгараецца з новаю сілай, і толькі ноч спыняе яго. Пераможныя шалі, як пераконвае аўтар апавядання, схіляюцца на бок полацкіх ваяроў (князь Усяслаў напрыканцы пачынае ўсміхацца). Як мудры вайскаводца ён пад аховай цемры змяняе месца стаянкі сваёй дружыны, каб раніцай распачаць новую сечу – за незалежнасць Крывіччыны. На гэтым апавяданне *Няміга* заканчваецца.

Абазнанаму ў гісторыі чытачу вядома, што наперадзе палачанаў і ўсю „Крывіччыну” чакалі трагічныя падзеі, пра якія новых твораў П. Вазёрнага не дайшло, – аднак тыя падзеі на дабрадатнай літаратурнай ніве леглі ў аснову гістарычнага рамана канца 80-х гадоў Л. Дайнекі *След ваўкалака* (дзе апісаны далейшы лёс князя Усяслава, празванага Чарадзеям, пасля злога падману князем Ізяславам: палон у кіеўскім астрозе-порубе і ўцёкі з яго).

⁴ С. Пасечны, *Ад выдавецтва*, (у:) У. Случанскі, *Драбы*, Мельбурн 1958, с. 9.

Апавяданне П. Вазёрнага *Няміга* напісана ў рэалістычна-панарамнай манеры з флёрам лёгкай рамантычнай пафаснасці і гераізацыі, з алюзійнасцю, думаецца, да *Слова аб палку Ігаравым* – першага мастацкага твора пра старадаўнюю бітву на менскай Нямізе: *На Нямізе снапы сцеляць галовамі, малоцяць цапамі сталёвымі, жыццё кладуць на такую, душу веюць ад цела. Нямігі крываваыя берагі не дабром былі засяяны, засяяны былі касцямі сыноў рускіх* (пераклад са стараўсходнеславянскай Я. Купалы)⁵.

Паказальны ў пазначаным аспекце канцэптуалізацыі нацыянальнага быцця праз гістарычную прозу і творчы шлях Юркі Віцьбіча – як пераадоленне дагматыкі сацрэалізму, „гісторыка-рэвалюцыйнай” прозы пры стварэнні аповесцяў і нарысаў пра мінулае Бацькаўшчыны (аповесці *Арцыбіскуп і смерд, Лшоно Габоо Бійрушалайм*, паасобныя нарысы-эсэ (*Каб я каршучком радзіўся...*, *Плыве з-пад Святое Гары Нёман*).

Найбольш вядомым творам Ю. Віцьбіча, дзе не толькі раскрываліся гістарычная тэматыка і вобразы мінуўшчыны, але і былі закрануты тыя знакавыя і паказальныя духоўныя і маральна-этычныя праблемы, якія паўплывалі на развіццё грамадскай думкі сучаснасці і ў многім прадвызначылі яе, стала аповесць *Арцыбіскуп і смерд*, надрукаваная ў № 5 *Узвышша* за 1931 год. У ёй аўтар змог панарамна выпісаць – і „ажывіць” праз тры стагоддзі – старадаўні Віцебск 1622 года, – з усімі брамамі, вуліцамі, храмамі, гарадскім замкам. У рамантычным флёры паўстае вобраз аднаго з галоўных герояў Янкі Змітрачонка з полацкай вёскі Кладзічы – нявольнага аснача, які гоніць па Дзвіне плыты да Віцебска, каб з тых бярэнаў абнаўляць замкавыя сцены горада. Ён – няўрымсны шукальнік праўды, аднак кожны паварот ягонага лёсу пазначаны жорсткімі абразамі, крыўдамі, смерцю самых родных людзей. Прыгоннік арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча, з малалецтва сірата (бацьку расціснула на лесапавале, маці аслебла), Янка хадзіў з торбай па свеце. Пахаваў маці, а віленскі арцыбіскуп загадаў выкапаць ейнае цела і аддаць сабакам – бо тая была „пагане веры”. Трагічна загінула і Янкава жонка, а арцыбіскупаў эканом выганяе яго з хаты. За адмову перайсці ва уніяцкую веру – люта збіты бізунамі. Жорсткім катам выпісаны ў аповесці полацкі арцыбіскуп Язафат Кунцэвіч, які мэтай сваёй святарскай дзейнасці зрабіў вынішчэнне з краіны

⁵ Я. Купала, *Поўны збор твораў*. т. 4, Мінск 1997, с. 198.

Літоўскай *паганых схізматыкаў* (г. зн. прыхільнікаў праваслаўнага веравызнання) і... *перакінуць русінаў у паляжак*.

На пачатку аповесці ў сюжэтна-часавую канву ўваходзяць сімвалічныя карціны арцыбіскупавых мрояў-бачанняў, якія дапамагаюць стварэнню агульнай апавядальнай настраёвасці – прадвешчаючы трагічна-драматычны фінал аповесці – і высвечваюць самае патаемнае ў душы *воя трону божага*. Абураны злачынствамі Язафата, натоўп урываецца на арцыбіскупскі дзядзінец. Разгараюцца рабункі. Праз колькі дзён завадатараў бунта хапаюць жаўнеры. Янку выракаюць да *пакарання шыяй*.

Аповесць *Арцыбіскуп і смерд* засведчыла сталенне Ю. Віцьбіча, часткова выяўляла ягонае стылёвае і моўнае майстэрства.

Захаваць у сваіх творах ідэйна-канцэптуальныя асновы нацыянальнага быцця імкнуліся ў савецкі перыяд (50-70-я гады) і беларускія пісьменнікі Польшчы. Гэта датычыцца найперш апавяданняў і мініяцюр Георгія Валкавыцкага, Яна Чыквіна, прозы Васіля Петручука, апавяданняў Алены Анішэўскай, прозы Міколы Гайдуга, апавяданняў і аповесцяў Сакрата Яновіча, у якіх распрацоўвалася першасная мастацкая задача маральна-эстэтычнага асэнсавання асаблівасцяў народнага характару, народнага лёсу, у якіх знаходзіла ўвасабленне праблема „тутэйшасці-крэсавасці”. Названыя літаратары выявілі ў сваіх празаічных публікацыях складаную мысленчую дынаміку і ідэйна-мастацкі сінкрэтызм у асвятленні дамінантаў нацыянальнага быцця, што характэрна як для беларускай савецкай, так і замежнай літаратуры. Беларускія літаратары Польшчы сёння з’яўляюцца прадстаўнікамі адзінай дзейснай нацыянальнай дыяспары з пашыраным літаратурным і выдавецкім рухам, які папаўняецца творчай моладдзю.

Такім чынам, асэнсоўваючы і творча выкарыстоўваючы мастацкія набыткі агульнасусветнай гістарычнай літаратуры, беларуская проза, не зважаючы на неспрыяльныя ўмовы свайго развіцця (забароны, рэпрэсіі), змагла стварыць адметныя творы як у зместавым, так і ў фармальным планах. Гістарычная проза нашага замежжа пашырала свае ідэйна-праблемныя і стылёвыя формы, пазбаўлялася-перарастала вузкія межы этнаграфізму і „адраджанізму”, выпрабавала магчымасці фармалізму, актыўна ўводзіла ў гістарычныя творы элементы фантастыкі, міфалогіі і містыкі (апавесці *Лабірынты* В. Ластоўскага, *Арцыбіскуп і смерд* Ю. Віцьбіча, творы С. Хмары). Якраз супастаўленне рэальнасці і выдумкі, якое становіцца магчымым дзякуючы ўвядзенню фантастычных эле-

ментаў, дазваляла беларускім аўтарам асэнсоўваць гісторыю як пэўную прыступку да сучаснасці. Уліваючыся ў адзіныя ідэйна-мастацкія і жанрава-стылёвыя абсягі „маладой” Еўропы, падзяляючы асноўныя заканамернасці фармавання і развіцця польскай, чэшскай, славацкай, балгарскай літаратур, беларуская гістарычная проза рабілася культурным складнікам нацыянальнага адраджэння. Менавіта ў нашай гістарычнай прозе, якая мусіла ў 20-50-я гады XX стагоддзя развівацца найперш па-за дзяржаўнымі межамі Беларусі, выявіліся спробы рамантычнай і неарамантычнай распрацоўкі нацыянальнай ідэі, мадэлявання і канцэптуалізацыі ўзораў нацыянальнага быцця.

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ ЯК ІДЭЙНА-ТЭМАТЫЧНАЯ ДАМІНАНТА БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЫ

Станаўленне беларускай дзяржаўнасці ў XX стагоддзі адбывалася ў прамым ідэйным суплёце з развіццём гістарычнага літаратурнага жанру. Беларуская літаратура як актыўная распрацоўшчыца мадэлі нацыянальнага дзяржаваўладкавання прапагандавала два асноўныя гістарычныя ўзоры: старажытнае Полацкае Княства (Крывічыну) і Вялікае Княства Літоўскае. Апошняе ў XX стагоддзі „ажывала” на старонках беларускай гістарычнай прозы часцей і, у адрозненне ад першага, мела характар канцэптуальны (Полацкае княства выпісвалася найчасцей з легендарным, міфічным арэалам).

Адным з першых на дзяржаватворны ўзровень выйшаў у сваіх творах Вацлаў Ластоўскі, вядомы беларускі пісьменнік і палітык. В. Ластоўскі беларускія дзяржаватворныя вектары паглыбіў у старажытнасць, у першапачатак нацыянальнага духу – у эпоху старадаўняй Крывіі. Хоць мастацкі ўнёсак В. Ластоўскага ў беларускую гістарычную прозу выглядае тэкстуальна невялікім, уплыў пісьменніка на зараджэнне і станаўленне як гістарычнага кірунку ў беларускай літаратуры XX стагоддзя, так і нацыянальнай дзяржаўна-палітычнай думкі фундаментальны. Пісьменнік-энцыклапедыст, палітык еўрапейскага маштабу (з’яўляўся прэм’ер-міністрам урада Беларускай Народнай Рэспублікі), ён быў народжаны і запатрабаваны самім поступам беларускай гісторыі, нацыянальным і дзяржаўным Адраджэннем. Сёння яго літаратурная творчасць дае падставы для дзесяткаў тыпалагічных паралеляў. Аднак калі беларуская літара-

тура ўслед за В. Ластоўскім бачыла і патэнтавала ў ідэі Крывіі першапачатак *нацыянальнага духу*, у вобразе Вялікага Княства Літоўскага яна распрацоўвала першааснову *нацыянальнай дзяржавы*. Пры нацыянальным генацыдзе ў бальшавіцка-таталітарнай краіне рабіць гэта пісьменнікі маглі толькі ў эміграцыі. Як і сам В. Ластоўскі ў першай палове 20-х гадоў, так і яго малодшыя калегі ў гадах 40-60-х.

Адным з першых у другой палове XX стагоддзя спадкаемства з Вялікім Княствам Літоўскім канстатаваў „часопіс беларусаў-каталікоў” *Adradžeńnie* (выдаваўся ў Нямеччыне). У грунтоўна праілюстраваным гістарычнымі картамі артыкуле „Нашы гістарычныя правы на дзяржаўнае спадкаемства” Казімір Барко адзначаў наступнае:

Нашу старую дзяржаўнасць летапісы (...) называлі Полацкам, Полацкім Княствам або Крывіяй. Гэта дзяржава ператрывала да канца XIII стагоддзя. Вымяршыя, улюбёныя народам Рагвалодавічы ня мелі пачаткова годных ім наступнікаў на Полацкім прастоле, таму ў пачатку XIV стагоддзя на першае месца выбіраецца дасюль малога значэння Наваградскае Княства. Энергічны гаспадар гэтага княства Міндаўг з племені Люцічаў боздра пачаў пашыраць межы свайго гаспадарства. (...) Зрабіўшы цэнтрам свайго дзяржаўнасці Наваградак, Міндаўг прыняў герб гэтага княства Пагоню (наш герб) як герб цэлага гаспадарства. Ад ягоных часоў дзяржава, якое цэнтрам стаўся Наваградак, пачала называцца „Літва” або „Вялікім Княствам Літоўскім”. А ўжо гэтая, свайго часу найвялікшая дзяржава на ўсходзе Еўропы ведама кожнаму, хто даткнуўся толькі балонах гісторыі. (...) Існаванне і гістарычнае значэнне Вялікага Княства Літоўскага не запярэваюць ні польская, ні маскоўская гісторыі. Аднак спадкаемства гэтае дзяржаўнасці вялікадушна перадаюць невялікаму народу Жамойдаў (сённяшняя Летува), які атвотна скарыстаў з гэтага прэзенту...⁶

Ідэйныя ўстаноўкі працытаванага артыкула з часопіса *Adradžeńnie* і развівала беларуская эміграцыйная проза. Герой апавядання Міхася Дубка *Ці знаеш ты?..* ў сне робіць вандроўку ў мінулае, дзе княскі рыцар апавядае яму пра веліч беларускай мовы ў часы Альгерда, пра „Высока-Літоўск”. Пры дапамозе ўяўленча-фантазійнага прыёма пераносіць чытачоў у эпоху слаўнай даўніны і яшчэ адзін праявік беларускага замежжа – Мікола Куліковіч. Яго

⁶ К. Барко, *Нашы гістарычныя правы на дзяржаўнае спадкаемства*, «Adradžeńnie» 1948, № 2-3, с. 12-13.

апавяданне *Мяндоўг* апісвае святочны момант утварэння Вялікага Княства Літоўскага. Найперш дзяржаватворныя ідэі выносіць аўтар на першы план свайго твора, у яго кульмінацыйны момант – каранацыйную прамову Міндоўга:

Народзе мой! Сягоння дзень для нас надзвычайны, дзень святочны... І не таму, што гэтую вось карону я, слабы муж, на галаву сваю ўсклаў... Дзяржава моцная таваецца пад гэтай каронай (...) адзіная для ўсіх нас гаспадарка, што іншыя дзяржавы лічыцца прымушае, як роўны з роўнымі...⁷.

Асобную старонку ў дзяржаватворным ідэйна-праблемным аспекце займае гістарычны раман У. Случанскага *Драбы*, які на ўзоры „Літвы-Беларусі” праграмаваў і мадэляваў вобраз сваёй краіны, яе духоўныя, грамадскія, сацыяльныя і маральныя асновы і законы і стаў першым літаратурна-мастацкім узнаўленнем гісторыі Вялікага Княства Літоўскага.

У сучаснай беларускай літаратуры – услед за эміграцыйнай – тэма Вялікага Княства Літоўскага актуалізавалася нанова. Сведчанне гэтага – творы гістарычнай праблематыкі У. Караткевіча, Л. Дайнекі, У. Арлова, К. Тарасова, В. Чаропкі, В. Іпатавай, Г. Далідовіча, А. Петрашкевіча (апошні – аўтар гістарычных трагедый, адна з іх – *Час усё адкрые* – цалкам прысвечана эпасе Вялікага Княства Літоўскага). Сучасная беларуская проза ў вымалёўцы дзяржаватворнага аспекта ствараецца найперш у стылёвых параметрах менавіта рамантычнага асэнсавання мінулага Беларусі. Высокія ідэалы слаўнай мінуўшчыны мусяць працаваць на пазітыўныя змены ў беларускім грамадстве.

У цэлым жа праз асэнсаванне і канцэптуалізацыю нацыянальнага быцця беларуская літаратура XX стагоддзя выявілася багатым і адметным культурна-мастацкім феноменам, паслядоўным і цэльным у сваіх духоўна-эстэтычных і сацыяльна-грамадскіх пошуках, у паказе станаўлення нацыянальнага светапогляду і народнай свядомасці, у вызначэнні нацыянальных і універсальных вектараў развіцця сваёй краіны.

⁷ М. Куліковіч, *Мяндоўг*, «Віці» 1953, № 4, с. 13.

S U M M A R Y

Ways of expressing the national life conception in the byelorussian prose of the 20th century are investigated. The purpose of the thesis consists in interpreting the 20th century byelorussian literature as an attitudinal basis of national and statal existence, of the byelorussian prose national peculiarity in the mother contry and abroad. The literary activity of byelorussians abroad was analyzed in a general national context. As it shown in the thesis the Byelorussian literature of the soviet period was in a state of ideological restraint. So the function of realizing the national idea and pathos in the years 1930/1970 was carried out by the Byelorussian literature abroad. Right there the ideological basis of the national life conception of that time. V. Lastovsky's works of his emigration period ("The labyrinths", stories) are analyzed in the context of the Byelorussian historical prose of the 20th century, the reflection of national life paradigm in the prose of a Byelorussian literature initiator is studied and the development of Lastovsky's traditions in creative activity of J. Dyla, V. Karathceovich, U. Sluchanski, P. Vazjorny and other writers is discussed.